

ספרות ההשכלה שחבלה בכרמנו

עוד בחייו סימל אותו זקן מאודסה, שלום יעקב אברמוביץ שנתפרסם בכינוי הספרותי "מנדלי מוכר ספרים", את ספרות ההשכלה, בעברית ובאידיש. עם מותו, לפני חמישים שנה הספידוהו רעיו ועמיתיו, כסיומה של תקופת הפאר וההתפתחות של ספרות זו אשר יעדה ומטרתה היו חשופים וברורים למדי: לקעקע את הישן ולבנות משהו חדש, משוחרר מכל השפעה דתית ובנוי על יסודות חילוניים, לאומיים או קוסמופוליטיים, ציוניים או לא סוציאליסטיים, מתבוללים להלכה או רק למעשה. להבדלים הללו לא היו כל חשיבות, גלימה אחת איחדה את הגוונים דאז, זו החילונית, האנטי דתית. חוט אחד קישר את כל גווני הקשת הזאת, החוט האדום של שנאה ומשטמה לתורת ישראל, למסורת ישראל, למנהגי ישראל, לכל אשר מסמל את היהדות המקורית, הספציפית, האופיינית והמיוחדת במהותה, בתוכנה.

חמישים שנה מפרידים בינו לבין היום בו נעלם "מנדלי מוכר ספרים" מהזירה, מאז נעלמו למעשה עמיתיו ושותפיו למסע. חמישים שנה של מהפכות ותהפוכות, של זעזועים ורעידות שהפכו כל קערה על פיה, חמשים שנות סבל ותלאות, טבח וחורבן ללא דוגמא ומשל בתולדות עמנו, עד כי יש ונדמה שמאות שנים נדרסו ונתקפלו בתקופה קצרה זו. אבל, משום מה, מהדהדים עדיין באזנו קולות עמומים שנשתקו לפני חמשים שנה. כל המלל הרב של קולות הספרות החילונית דאז עברו ובטלו מן העולם. שוב אין כמעט איש מפנה לבו ומבטו לפטפוטים שכאילו נתעטפו אז באדרת האמנות הספרותית, אבל אין אתה יכול להשתחרר מן ההכרה שספרות מכוערת זו עדיין מכרסמת בכרם בית ישראל, עדיין נועצת צפרניה באילן החי של האומה, אם כי בגלימות אחרות, בצבעים שונים בתכלית. אי אתה יכול להשתחרר מן ההרגשה שמלל ניר זה שמזמן עבר עליו הכלח עדיין מזין את החילוניות, חיידקיה מוסיפים להפיח חיים בחלל הריק והרקוב של השקפת העולם המעורטלת של האנטי דתיות. עדיין אנו משוכנעים כי את אשר הזנחנו אז במלחמתנו נגד גורם הרסני זה, עלינו לתקן עתה. ואין מחסור בממשיכים לפעולות החבלה בנשמת האומה. יצר ההרס טרם סיים את עבודתו.

אחת המטרות העיקריות שעמדו לפני רבי דוד זריצקי בעבודתו כסופר, היתה לתת לבני הנוער ולציבור התורני אלטרנטיבה ספרותית לסופרים ולספרות החילונית, שהיתה מצויה באותם הימים גם בקרב בתי שלומי אמוני ישראל, ומי כמותו הטיב להבין כמה ארס ורוע ליהדות ולאמונה טמון בין שורותיה.

ר' דוד ראה עוד באירופה כיצד הספרות ה'משכילית' הרעה הצליחה על ידי ספריה וסופריה לנתק את רובו ככולו של הדור הצעיר מן האמונה ומן המסורת, ובעיקר לכבות בהם את הגאווה היהודית השורשית ולטעת בהם וביהדותם תחושה של מסכנות וחדלות-אישים, והיה חדור תחושת שליחות להלחם בהם ולהרחיקם מבתי ישראל.

הוא לא הסתפק רק ב"עשה טוב", היא עבודתו הספרותית המשובחת, המלאה כל-טוב של תורה ואמונה ומציגה את הטוב והיפה שבחיי היהודים ובפנימיותו הנשגבת של כל יהודי ולו הפשוט ביותר, בניגוד גמור לדרכם הנלוזה של סופרי ההשכלה בתקופתם שהבליטו את הרע והמגונה, והקצינו תופעות שוליות שהגחיכו את התמימות היהודית הפשוטה, עד ששמו ללעג וקלס את כל שומרי התורה והמצוות. למטרה זו הוא השקיע רבות גם בטיפוח ובחינוך ובהכוונת דור חדש של סופרים וספרות חרדים ויראי ה', באמצעות הירחון "בית יעקב", ועל כך יש להרחיב הרבה ועוד חזון למועד א"ה.

מן הצד השני לא הרפה ר' דוד מחזית ה"סור מרע", בהסברה רציפה בבמות שונות, על גודל רשעותם של הסופרים הקלוקלים וסכנתם המרובה, למען לא יכנסו ספרים אלו בבית יראי ה'. כזה הוא המאמר שלפנינו שהתפרסם בשעתו בעקבות 'פסטיבל' ה-50 שנה למותו של "אבי ספרות ההשכלה" – מנדלי מוכר ספרים. המאמר הארוך התפרסם על פני שלשה שבועות, ובו מדגיש הסופר על ידי ציטוטים רבים, שלא כדרכו, את רשעותם של הסופרים ודרכם הרעה ואת חרטתם של הסופרים עצמם, בסוף ימיהם, מניתוקם מעם ישראל וממסורת ישראל.

כיום איכשר דרא, ברוך ה', ובבתי ישראל הכשרים לא ניתן למצוא זכר לאותה ספרות קלוקלת, אך הארס המחלחל שכילה כל חלקה טובה בדור ההוא עדיין מפעפץ דרך צינורות התקשורת של הדור הזה, ועלינו לעמוד תדיר על המשמר שלא ניפול בפח היוקשים העומד עלינו לכלותינו.

בברכה

מערכת "נר לדוד"

מנדלי מוכר ספרים הוא ללא ספק נציגה המוכר של ספרות ההשכלה. אין שום חשיבות לעובדה שבערוב ימיו, אחרי שהצליח להחריב רבבות בתים בישראל הבחין בחורבן שהגיע אף לביתו הוא, למשפחתו; אין כל חשיבות לדבר שבשנותיו האחרונות, עת גם ביתו נחרב והצלב חדר לתוכו, נדחק לא בלי אימה לפינה שבחדרו ונאחז לראשונה בחייו, אחרי למעלה משמונים שנות הרס, בטלית ובתפילין שהחל ללבוש מדי יום ביומו, כי לא מנדלי האיש והטרגדיה שנצמדה לו באחרית חייו מעניינים אותנו, אלא מנדלי הסופר, מבשר תקופת ההשכלה והחילוניות עניינו. לא על מנדלי האיש, שאמלל את אשת נעוריו וזרקה בקשיחות, שחי לו בנחת ממסי הקורבדקה שסחטו הקלגסים הרוסיים מעניי העם, כדאי לנו להקדיש את העט שלנו.

טרם קם היסטוריון אשר יעריך אל נכון את אשר עוללה ספרות ההשכלה ונושאי דגלה לעמנו לפני כ-100 עד 50 שנה, מה מספר בני עמנו שנתקו ממקור מחצבתם והועברו למולכי אליליות הזמן על ידי חידקי הספרות שאלה נשאו בקרבם. יתכן והיתה זאת הטרגדיה הגדולה של יהדות התורה שלא עמדה בזמנה על הסכנה הגדולה הנשקפת לה מספרות זו, על ההרס הרב שנגרם לה בעטיה, והתבצרה במבצרים ובדמוי מבצרים. גם היום כמו בעבר טרם למדנו לדעת כי הציפורניים המחודדות של הספרות והעתונות, שמאחוריהם לכלוך מחיטוט בכל זוהמה מכרסמים בגוף האומה עד היום.

מה עשה מנדלי זה ליהדות? בא היום למשל יצחק בשביס זינגר, התופס מקום מכובד בשורה ראשונה של סופרי האידיש וכותב (בג'ואיש כרוניקל, לונדון, "50 למותו של מנדלי"): "אין זו גוזמה לומר על מנדלי שבאמצעות כתביו השפיע על רבבות יהודים להסיר מעליהם את הקפוטות ואת השטריימלים, לבקש חינוך חילוני להם ולילדיהם או להגר לאמריקה. אחרי קריאת סיפוריו לא יכול היה הצעיר מן העיירה להשאיר עוד בשיבה, להמשיך ללמוד תורה. כי אין עוד עם שלספר היה השפעה עליו כמו העם היהודי. הספר התורני עיצב את חיי היהודים מאז מעמד הר סיני ועד היום הזה. הספרות החילונית החלה להשפיע מאז ראשית "ההשכלה", ההבדל הוא רק בזה שהספר התורני מוסיף להשפיע על חיי היהודים עד עצם היום הזה ואילו הספרות החילונית סיימה את תפקידה הדידקטי".

יצחק בשביס זינגר ממשיך:

"עמוק בלבו האמין וקיווה מנדלי להתבוללות. תקוותו הגדולה שבמוקדם או במאוחר ישתחררו היהודים מעול תורה ומצוות אשר לדעתו עצרה את התפתחותם, קיוה שישתלבו באומות בהן היו פזורים. סבור היה שהספרות העברית והאידישית תעזור להם להבין כמה מפגרים היהודים לעומת עמים אחרים. הישוב היהודי ברוסיה היה בעיניו כביצה, כאי של אסיה הפראית בלב אירופה היפה והמתקדמת. הוא לא רק חשף את מומיו של היהודי אלא פירש אותם לפי הבנתו ודעתו, שראה את היהודי חולה מאד מול הגוי הבריא בגופו ובנפשו".

בשביס זינגר אינו מבקר חלילה את מנדלי, הוא רק מציג אותו כפי שרואים אותו בלי כחל ושרק בפרספקטיבה של מרחק בזמן ובמקום. כזה היה האיש שייצג את הספרות החילונית וזהו תוכנו ומגמתו. מנדלי לא היה יוצא דופן אלא אחד מן החבורה הגדולה, כמוהו עמיתו יהודא לייב גורדון שהתבטא למשל "יש לגלות את נבלות הרבנים ולפשוט אותם ערומים" (אגרות יל"ג ע' 58), כמוהו לילינבלום המצביע לעבר הרבנים "עדר של עורבים שחורים שהתעטפו בלבנים", כמוהו פרץ סמולנסקין שהסופר החילוני ראובן בריינין מעיד עליו (תורת הספרות תרס"ב) כי "אם נשפוט את פני הדור על פי ספרו של סמולנסקין, אז יושחרו פני היהודים כולם כשולי קדירה, העניים הם רמאים וגנבים, המלמדים – הדיוטות שכל מום רע בהם, החזנים – נוכלים או סוחרים סוסים גנבים, ראשי ישיבות – לוקחי שוחד, הרבנים – כל מום רע בהם, הצדיקים והחסידים – חלאת המין האנושי, עסקנים וראשי הקהל – ממזרים ורוצחים וסתם יהודים – בהמות בצורת אדם. רק השוטים המטורפים הם הישרים והתמימים".

כך זה היה מנדלי ויל"ג סמולנסקין או יהושע העשל שור, אברהם קרוכמל או גוטלבר, ברנדשטטר או ברייננדס והלאה והלאה. אצלם לא היתה היסטוריה יהודית, לא עבר ולא עתיד, עם ישראל – הגרוע והפחות שבעמים, בו הצטבר כל הרע מול הטוב והיופי של הגוים. הוד של גוים מול זוהמה של היהדות.

ב.

דחוס ישבתי במכונית שירות שהובילה אותי מתל אביב לירושלים ונאלצתי להקשיב לתכנית של צוות מראיינים מגלי צה"ל שהוקדשה לחמישים שנה למותו של מנדלי. צוות המראיינים ירד לרחוב 'מנדלי מוכר ספרים' בירושלים ושאלו עוברים ושבים, באי הרחוב שנקרו בדרכם, מה ידוע להם על האיש שעל שמו נקרא הרחוב. אחד ענה שהוא יודע שהאיש חי בתקופת תור הזהב בספרד, שני התערב וקבע שחי במאה ה"א, תלמידת תיכון קבעה כי מנדלי היה סופר בימי הביניים ומת לפני שלוש מאות שנה ואילו תלמיד תיכון ידע לספר שהוא נולד בשנת 1836 ועסק במכירת ספרים. אשה צעירה תושבת המקום טענה שבטח היה אחד מאנשי העיריה, הקובעים את שמות הרחובות. הלימודים על מנדלי הנדחסים בכוח למחותיהם של תלמידי בתי הספר בארץ הרשמיים נשמרת אצלם כשלג דאשתקד.

בתום הראיון, הקדישו גלי צה"ל זמן מה "לסיפורו של מנדלי", עובדות על האיש ופעלו, וכאן הצליח עורך התכנית לשלב אי אלה זיכרונות ששינו את פני מנדלי מיסודן. מלאכת סילוף מושלמת. סופר מתי נולד, מתי מת. מה פעל ועשה, ומדוע השתמש בשם "מנדלי מוכר ספרים", כינוי ספרותי בו התפרסם עד היום. והרי הסברו של קריין "גלי צה"ל": מנדלי כתב ספר "די טאקסע" בו הוקיע את השחיתות והרשעות והרקבון של ראשי הקהל בברדיטשוב, שחמסו את הציבור, צברו הון תועפות מקופת הקהל במסווה של עסקנים ושתדלנים. מנדלי פחד מזרוע ידם הקשה, וחתם על יצירתו בכינוי. כשזהותו נתגלתה נאלץ לעקור מברדיטשוב ועבר לז'יטומיר.

סיפור יפה, אבל רחוק מהאמת הרבה יותר משאנו כאן מרוחקים מברדיטשוב. מנדלי זה, החל לכתוב באידיש בשעה שחבריו הסופרים עדיין כתבו עברית, וזאת משום שנכח לדעת שאין ציבור רחב לקריאה בעברית. מעמדו של סופר באידיש לא היה מכובד לכן ביצר להשתמש בפסבדונים בשם "סנדריל מוכר ספרים". כששלח מאמר בחתימה כזאת לעתון "המליץ" החליף עורכו אלכסנדר צרבוים-ארו את הכנוי, במקום 'סנדריל' הוא כתב 'מנדלי'. מאז נשאר בכנוי זה.

והעיקר, מנדלי זה לא עקר מברדיטשוב בגלל פירסום ספרו באידיש, המשכילים אז היו הרבה יותר תקיפים מאחרים, מקורבים למלכות הרשע ובתוכם גם מנדלי, שקבל רשיון לשמש כרב מטעם "מ ומורה מוכר, אלא מה? ספרו זה, או יותר נכון הפשקוויל הזה תורגם לרוסית בהשתדלותו ע"י דילטור – משכיל אחר, והודפס בשדה לכן בשנת 1869 ועליו התעניינו צוררי היהודים כי על כן הציג את הקהל וראשיו כחיות טרף מושחתים ואת היהודים כחלאת המין האנושי, עורר עליו זעם כל בני העיר ומצא את ביטויו בנדוי ובהטחת דברים חריפים כלפיו. קשה היה לו לצאת לרחוב היהודי, לכן עבר לז'יטומיר, מרכז המשכילים אז, שם רווח לו, שם לא הצביעו לעברו.

פשקוויל זה של מנדלי שימש חומר רקע אפילו לכוומר ליטסלבסקי, אבי אבות האנטישמיות הפולנית, מפלצת של משטמה ליהודים, שיתכן ועלה במישור זה על גדולי הנאצים. בצדק זעקו מרה עסקני החרדים בוויילנה במכתביהם למערב נגד הסתה נתעבת זו אצל הרוסים וברוסית נגד היהודים, הסתה שהולידה פרעות והזינה שנאת ישראל במשך דורות.

אותו מנדלי המשיך במלאכתו, כאותם המומרים בדורות קדומים שעשו יותר מהנוצרים מלידה להרע ליהודים. ספר-פשקוויל אחר שכתב – "אבות ובנים", לא היה בו גם לדעת חבריו פסיכולוגיה או אמנות, ערך ספרותי או תוכן, אבל היה בו די השמצה נגד המסורת היהודית כדי לתרגמו שוב לרוסית. מסכם את עבודתו זו יצחק בשביס-זינגר במאמרו הנ"ל: "מתוך הרצון ללמד את בני העיריה להיות בני תרבות תמצא אצלו הערות שבנקל יכלו להיכתב ע"י אנטישמיים", "מגיע מנדלי לשיא היצירה שלו, לספר הקבצנים, ולא פישקה החיגר בלבד גבור הספר הוא, קבצן חיגר, נווד, מלא מומים, המכוער מבפנים ומבחוץ, אלא עם ישראל כולו שנדלדל ויצא נקי משלו, מלקט פירורים משל אחרים מתוך ערמומיות, חנופה או עזות מצח של גוף שאין לו בעולמו אלא הקבצנות".

מנדלי גרם להרס הגדול, לחורבן רבבות משפחות בישראל וזכה כגמול – לכבוד ויקר. שנים רבות הלכו ועברו מאז ביצעו סופרי ההשכלה את פשעיהם עד אשר התעוררו אפילו סופרים חילוניים להוקיע את הפשעים הללו, ועל כך בפרק הבא.

ג.

אברהם קריב, מהסופרים העבריים הבולטים בימינו, נמנה על הראשונים מבין משפחת הסופרים הציוניים שהרים את קולו נגד אבי ספרות ההשכלה מנדלי מוכר ספרים ואחרים. הוא האשים אותם באנטישמיות, בסילוף העובדות, בהשמצת והשחרת פני עם שלם. "שואלים אנו האכן היה מן ההכרח לעשות את היהודי למנוול כדי למשכו לארץ בחירתו? האכן נבנתה הציונות מאפר מקלה של תרבות עם, של צלם עם?" – מתמרמר קריב ומוסיף "ואם ישאל המלחך – כלשונו של ביאליק – היום או מחר, נשמתנו – איה – ולחשתי לו בבושת פנים, בהתעטפות הלב: הנה היא רמוסה בספרותה של תקופה שלמה".

קריב וסדן לא היו הראשונים מבין סופרי עברית החדשים שהבחינו כי יריעת הספרות החדשה, ספרות ההשכלה, הציונות והחילוניות או הלאומניות רקומה בחוטי סילוף והתכחשות, שקר ורמיה עצמית, השמצות וסירוסים, אבל כמו אז כן עתה לא מצאו הדברים אוזן קשבת אצל אלה שהיו צריכים להיות אחראים כאילו לכבודו של העם, לתרבותו ולעתידו. ב"הפועל הצעיר", בטאון מפא"י, פירסם הסופר ג. קרסל מאמר במלאות חמישים שנה למותו של מנדלי מוכר ספרים, אבי הספרות העברית החדשה, הוא מספר על סופר עברי ואיש העליה השניה, אלחנן קלמנסון שהוערך על ידי ברל כצנלסון וחי. ברנר, שהוציא לאור בשנת תרע"ד ביפו את "ליקוטי תורת הסוציאליזם" ותפס עמדה מכובדת במשך עשרות שנים בין הסופרים העבריים, אותו אלחנן קלמנסון שהיה אח"כ בריגה פירסם קונטרס בשם "הרהורים על שירתנו הצעירה" (יפו תרע"ט) בו הוא כותב בין השאר ואני מצטט בהרחבה:

"אינני מאמין באמנות אובייקטיבית, האמן גם הגאוני ביותר מתאר רק מה שהוא אוהב או מה שהוא שונא, מנדלי לא אהב את יהודי הגטו (אני מדבר בלשון נקיה)", והלאה: "...להיות סופר נאמן לעמו – לזה עוד דרוש לב טהור, אהבה גדולה, רוח הקודש. גם בין נביאי השקר היו בעלי כשרונות גדולים אבל עליהם לא נחה רוח הקודש. ככל סיפורי מנדלי אנו מוצאים רק נפשות שוליות, אין שם כמעט גם תמונה אחת מהקדושים והטהורים שמסרו נפשם על קדושת ה', הוא תיאר רק את הצל, ולא את האור, הדור הצעיר הקורא את ספרי מנדלי איננו רואה בהם את הנפשות הנעלות, העסקנים הציבוריים הנפלאים, המתמידים, השקדנים אשר היו לנו בדור ההוא".

"גם הנפשות החיוביות שלו הן כ"כ קטנות, על אנשים כאלה נוכל להמליץ כי כשרונם הוא אסונם, הוא רואה במחזות הגטו רק את הרקב החיצוני ולא את האור הפנימי כי לראות את האור העליון מוכשר רק האמן אשר לו נפש גדולה ולב רחב ועיניים טהורות לסקר לפניו מן הקלעים".

"למנדלי לא היתה פרספקטיבה היסטורית, הסתכלות עולם מקפת, לבו לא היה מלא אהבה גדולה אין קץ לעמו, הוא לא ידע את גדולתו ולא ערך את השפעתו הגדולה על כל העמים שוכחי אלקים ואדם, הוא – ככל משכילי הדור ההוא – ראה בחיי העמים רק את הברק החיצוני, אבל לא את הרקבון הפנימי; את העריצות, האלימות והאגואיזם הצר שלהם. ב"סוסתו" המפורסמת הוא רק מעורר רחמים כלפי חוץ, אבל אין אנחנו מוצאים שם את ערך עם ישראל במובן ההיסטורי, עצמתו, גדולתו המוסרית, השפעתו הישרה על העמים. מנדלי לא הבליט לנו את מהות חיי המשפחה בגטו, לא הראה את הטיפוסים המצויינים אשר מסירת נפשם לעמם, היתה כל כך נפלאה, אשר מיד היו מוכנים להיות לקרבן על מזבח האהבה לעמם. בספריו של מנדלי אין אנחנו מוצאים גם תמונת פרנס אחד, רב אחד, שבקדושתו, טהרתו וצניעותו יוכל לשמש לכל העמים לסמל האדם העליון, והלא הדוקומנטים ההיסטוריים יקיימו לנו, כי היו לנו פרנסים ורבנים כאלה, המעידיים על טהרת החיים וקדושתם בקרב הגטו. עוד ימים רבים יעברו – אומר אני – עד שלגויים הקולטוריים יהיה איזה מושג ורגש מחיים עשירים, גבוהים, עמוקים ונפשיים כאלה!"

"אם הקורא את הטורים האלה ישאל: והעבדות וההכנעה וה"מה-יפית"? אומר לו: אם דוסטויבסקי הרשה לעצמו להגיד שהרוסי חי רק במצב עבדותי, אבל הוא בעצמו לא היה עבד, יש לי גם הרשות להגיד שהיהודי חי בגלות אבל לא היה לאיש גלותי, היהודי הביט על הגלות רק כעל אכסניה זמנית, אשר בכל שעה קיווה להיפטר ממנה, הוא הוסיף דינים על דינים, מנהגים על מנהגים בכדי לעשות חייך והבדלה בינו ובין עריצי הגויים, הוא עשה הכל, רק בכדי לא להתערב בגויים ולהישאר בתור עם מיוחד וזאת עלתה בידו על הצד היותר טוב".

"לא היהודי ששר לפני הפריץ מה יפית, לא זה הוא היהודי הגלותי. היהודי הזה הרגיש את עצמו לבן חורין וידע בהכרה פנימית כי הוא רם ונשגב מזה הפריץ השטוף בזימה, מזה הבטלן והשיכור. היהודי הזה הביט על הפריץ לא כעל בן אדם אלא כעל דוב שכול, כעל אבן נגף, כעל ברק ורעם, אשר עליו לאחוז בכל האמצעים בכדי להיפטר ממנו ולהישאר חי וקיים עד אשר יעזוב את האכסניה הארוכה, את הגלות. היהודי הגלותי – אומר אני – הוא דוקא זה אשר החל להסתגל לחיי הפריץ, אשר החל לכתוב ספרים בשפת הפריץ להראות ולהוכיח לפריץ, כי גם היהודי מסוגל לחיות חיי פריץ וההסתגלות הזאת הגיעה עד ההתבוללות, עד השמד. הוא אשר אמרתי כי היהודי משורר ה"מה-יפית" חי חיי הגלות, אבל לא היה יהודי גלותי".

בהמשך דבריו של אלחנן קלמנסון, הוא טוען כי מסוגל הוא לסלוח לי. ל. גורדון, לפרץ סמולנסקין, לבריינרס ולברנדשטטר על הזיופים והסילופים הרבים שעשו בתארים את פני דורם, כי על כן חשבו שלמען רעיון ההשכלה הם לוחמים ובשמו הרשו לעצמם הכל, אבל מנדלי הוא התיימר להיות אובייקטיבי...

אין אנו כה סלחנים כמו קלמנסון, שואלים אנו וחוזרים ושואלים לאור ההרס והחורבן שגרמו הסופרים הללו לעמנו, האם כתבי השקר שלהם צריכים להידחס לראשם של ילדי ישראל של היום, האם שמות המשמיצים והמסלפים הללו צריכים באמת "לפאר" את רחובות ערי ישראל? האם לא צריכה שנת היובל למותו של אבי הספרות הזאת לשמש כשנת הרהורים וחשבון הנפש לכל אלה אשר טעו והטעו והלכו שבי אחרי ספרות כזב זו? האם טרם הגיע הזמן להערכת אמת של הספרות העברית החדשה? הלא לא רק קלמנסון וזינגר, קריב וסדן החלו לראות את האמת כמו שהיא. הלא בינם לבין עצמם יודעים כיום כל אלה אשר שבילי ספרות השמצה זו נהירים להם, פחות או יותר מה טיבה ומה ערכה.

ד.

שלמה רובין נולד בדאלינה שבגאליציה בשנת תקפ"ג למשפחה מיוחסת של צדיקים וגדולים, אביו, רבי מתת'י, נערץ ומכובד הרבה על חסידים ואדמו"רים, דאג למשרת רב לבנו שהצטיין כבעל כשרון, אבל שלמה סירב לאיצטלה דרבנן, התרחק מהחסידים ומבני משפחתו, נעשה לסוחר ואיבד את כספו, עבר ללבוש בירת המחוז כדי לחפש פרנסה חדשה ושם נתפס לתנועת ההשכלה, הירבה ללמוד שפות, נעשה לבלר והחל ללחום ברבנים וברבנות. כשמעבדו החדד פיטרו עבר אז לזאברז כמורה לשפות ופירסם מאמר "קורי עכביש", נגד חסידים וחסידות, החסידים בעיר לא מנעו מלהשיב לו מנה אפיים, אז אולץ לברוח לגאלאץ שברומניה הישנה אבל לא הצליח למצוא שם פרנסה כלשהי. בעזרת חבריו סופרי ההשכלה, נתקבל שוב כמנהל בביה"ס הממלכתי בבולשוב שבגאליציה, הוא חזר לארץ מולדתו בחסות המלכות מלא שנאה ומשטמה לחסידים ולחסידות, ומאז לא הזניח אף עתון עברי בגאליציה או ברוסיה שלא פרסם את מאמריו מלאי השנאה לחסידות.

סופר פורה היה שלמה רובין, מאות מאמרים פירסם, כחמשים ספרים הדפיס, תוך כדי ניצול כל הזדמנות למלחמתו בחסידים ובחסידות, להשחיר פניהם, עד כי הפך לסמל המלחמה של ההשכלה בחסידות, חביבם של סופרי ההשכלה ושנוא נפשם של החסידים שעשו הכל כדי להצר את צעדיו. לעתים הצליח להכאיב לחסידים ולראשיהם ולעתים הצליחו החסידים להשתיקו, שוב אולץ לנטוש את גאליציה לעבור למודינה שבאיטליה, אבל סופרי ההשכלה ברוסיה עמלו והמציאו לו משרה בביתו של יעקב פוליאקוב העשיר בטארנובורג, שם הצטרף לראשוני חובבי ציון ונבחר כגבאי הראשי, יצא לווינה בשליחותם ולא חדל מלפרסם ספריו ומאמריו. בערוב ימיו התיישב בקראקא, זקן וחלש היה כבר באותם הימים, ולמרות העובדה ששמו הפך בימים ההם לסמל למלחמה בחסידות ובחסידים, מוחרם ושנוא על ידם לא התבייש לכתוב באותם הימים "אני ברחתי מן החסידות ובהרתי בהשכלה בה האמנתי. עתה בעומדי על סוף חיי, כשאני עושה את חשבון נפשי וחשבון חיי ומעשי מוצא אני את החסידות טובה מההשכלה, ולולא הייתי זקן וחלש כל כך הייתי שב עתה אל החסידות, מתחנן ומבקש כי תספח אותי לזרועותיה".

שלמה רובין מת בקראקא, פרופ' סלושץ שפירסם ספר הערכה לפעלו כתב עליו כי היה "לאור גדול לעם ההולכים בחושך לפקוח עיני עיוורים". הסופר ש"י איש הורוויץ הירבה להספידו כאדם "שחשף את החשכות של החסידות מול האור של ההשכלה", "כאיש שעשה יותר מכל אחר כדי לקצץ ציפני החסידים", באודסה, מרכז סופרי ההשכלה בימים ההם, הספידו את ש. רובין כסופר פורה "אשר לא רק עשה הרבה לרומם ולפרש את שפינוזה ומורשתו בספרים שחיבר בתחום זה, אלא הצליח להוכיח את הרע הטמון בחסידות ובהלכה ואת הטוב הטמון בהשכלה יותר מרבים אחרים", אבל גם שלמה רובין הספיד את עצמו, בערוב ימיו לא חדל מלכתוב לידידיו ולעצמו, הוא כתב: "חבל שנלכדתי בשדה ההשכלה. חשבתי לעצמי שדרכה לאור מובילה והנה לצלב הולכה את כל הנוהים אחריה, כשהחסידות לעומתה עמלה להוביל את כל הנוהים אחריה לאור היקרות של שבעת הימים המאירה לנצח". "ליויתי את ההשכלה עד אשר נוכחתי לדעת כי הגיעה לשער השמד, אז הבחנתי כי החסידות הגיעה לעולם אחר וחבל כי התרחקתי ממנה".

ולא רק שלמה רובין מבוני ספרות ההשכלה בגאליציה חזר בו בערוב ימיו אלא גם משה לייב לילינבלום מנושאי דגלה ברוסיה. כמוהו כרובין הפך מל"ל לסמל של מלחמת חרמה ברבנים ובחדרים בליטא וברוסיה. מיותר לחזור שוב על התקפותיו הארסיות נגד הדת, על שנאתו הגדולה ליהדות, למסורת, להלכה ועל כתביו המרובים במישור זה. מה כתב לילינבלום בערוב ימיו, עת כבר הצליחה תנועת ההשכלה להעביר למולך דור שלם? הנה דבריו ב"המליץ" (תרמ"ג, מס' 60):

"שומר אחד יש לישראל בגלותו, והוא שנאת העמים אליו, ותולדתו הגטו, יש לו לאדם רגש הנקרא פאר-געפיל, המבשר סכנה קרובה, כדברי חז"ל אע"ג דאיהו לא חזי מזליה חזי, הרגש הזה נראה גם אצלנו, בראשית צמיחת האסימילציע [- התבוללות] וגם עתה אצל החרדים, בשעה שלא היה עוד לעיניהם מופת חותך אשר יורה להם, כי דקדוק מביא לידי חקירת הפשט, חקירת הפשט לידי חקירה במופלא בכלל, או שפיאות קצרות מביאות לידי אהבת היופי, אהבת היופי לידי דברים אחרים, מזליהו חזו כי הדרכים החדשים האלה יביאו סוכ"ס לאסימילציע מסוכנת.

...לא אדבר על התפתחות האסימילציע איך ההתדרדרות החיצונית הביאה לשכחת שפת עבר, ולחרפה להיקרא בשם ישראל, כבר זכינו שיהיו בני "רועללים", בנים ובנות עוגבים, יוצאים במחולות בחתונות שאינן שלהם, מלחמת לאומים כמו בבעהמין, ומה שרע עוד יותר – להילחם בעד סוציאליזם, זרים אנחנו בעת ממשלת ההון וזרים נהיה בעת ממשלת העבודה, ואם גם יונח שבעלי ההון אשמים בעניות, הייניך השיכור וארטור הבלתי שיכור מה לנו ולהם? כזה כן זה יבזו את בתינו, ישברו את כלי ביתנו, יקרעו כרינו וכסתותינו, יגרשו אותנו בקול העפ! העפ! כבר זכינו לאנשים חוגגים בפאר והדר את חגי העמים ומבטלים בשאט נפש את חגי ישראל, כבר זכינו לראות כי שחוק הבילארד והקארטין וכיוצא בהם קנו להם שביתה אצל בני עמנו, כבר זכינו לראות בהתמוטטות הצניעות, זה פרי האסימילציע בזמן הזה, עתה נראה פריה בימים הבאים... בצרפת הולכים היהודים ונעלמים מפני ששכחו את מקור מחצבתם..."

אבל זעקת החרטה והתפכחות של נושאי דגל ההשכלה נשכחה ולא בלי זדון על ידי ממשיכי תנועה זו עד היום, לא מנדלי מוכר ספרים שברח לטלית ולתפילין בערוב ימיו, לא לילינבלום שירק לבורות שחפר בעצמו, ולא רובין שדן לחובה את ההשכלה כולה, מוצגים בפני ילדינו, אלא מנדלי ועמיתיו סמלי ההתכחשות והבגידה בכל הקדוש והיקר לנו. האם חמישים שנה אחרי תקופה זו טרם הגיעה השעה שממשיכי מסורתם של סופרי ההשכלה יפקחו עיניהם?

המודיע. ד' טבת תשכ"ח

ה.

כהד רחוק ומרוחק מהדהדים באזנינו דברי הוידוי שהשמיעו סופרי השכלה רבים, שבשחר ימיהם הרבו ללחום נגד יהדות התורה, להשמיצה ולעפרה בעפר, לחלל כבודה ולהמעיט דמותה, להציגה בצורה מסולפת ומזויפת, ולהיעזר בכל האמצעים הפסולים בתכלית, המושחתים ביותר, כדי להשיג את המטרה הנכספת, שלא היתה אלא הריסת בית ישראל סבא, להרוס את חומות התורה והדת, לשים קץ לחיים יהודיים המבוססים על ההלכה ועל מסורת הנצח ולהקים על הריסות הישן את הבית החילוני, נושא שלט יהודי לזמן מה, לתקופת מעבר עד אשר יטמעו בגוים, בעמים.

רבים מהם התפקחו לראות את האמת בה לחמו, ואת השקר אותו שרתו בנאמנות. מהם והעיזו להרים את קול החרטה, מהם ומתו ביגונם, מהם והמשיכו במריים, הטביעו מחשבות מטרידות בשכרות ובמעשי נבלה, שקעו יותר ויותר בבוץ הכחש והרקבון שיצרו בחייהם, עד שגם המומר דניאל חוואלסון לא עצר כוח וזעק בעטו: "לכו וראו משכילי שקר מדורנו, מה בין רבי חיים ורבי יצחק מוואלאזין או רבי אבא פוסבולר שעשו תורה, קיימו מצוות, עמלו במדות וחתרו לתיקונם, בינכם, שחקני קלפים השקועים בתאוות, רוממות השכלה בגרונכם ושפלות תועבות בידיכם..."

נחום סוקולוב לא שלט ברוחו וכה דבריו בבטאון ההשכלה "הצפירה" (שנה ט' גליון 30 במאמר "הצופה"): "למה לנו לטפח מרמה, לסנוור את עינינו אנו. הנה הפרופ' שענג, פאר המדע בדורנו, קובע "שכל החוכמות ויסודי הדתות נלקחו מתורה ומש"ס. מהם שאבו עמים קדומים ומהם ינקו העמים שבאו אחריהם, חכמי יון היו רק חמורים נושאי ספרים עבריים ומפיצי דעותיהם כפי שהבינו אותן. עתה נתגלה שאותו חכם, ברננס הנזכר בדבר חכמי כל העמים, מן פילוסופי יוון עד לאנציקלופדיסטים הצרפתיים לא היה ולא נברא. אך ספר בראשית הוא הבאר ממנו נלקחו כל המאמרים והנחות יסוד שהפכו לאבני פינה לכל השיטות המוסריות, ההומאניות. כל זאת יוכיחו הנוצרים ואנן מה נענה אבתריהו?"

בגליון אחר ב"הצפירה" (שנת תר"ס גליון 206) במאמר המערכת כותב העורך: "באזנינו עוד מצלצלים הקולות הרבים והמשונים מהתקופה הראשונה של ספרותנו החדשה. קולות של קריאה לתיקונים בדת, ואשר אמרו כי אם אך יסור מכשול זה מדרך עמנו אז הצלחתנו לא תאחר לבוא. וישראל יוושע תשועת עולמים. "התיקונים בדת" הפכה מלה אשר עצרה בתוכה כוח מגנטי, ומשכה אליה את כל סופרנו החדשים והיוותה השאלה היחידה והיסודית בספרותנו, אבל מה היתה אחרית אלה? הזמן המורה הנאמן ביותר מיהר לפתור את חלומות הספרות והסופרים החדשים מהימים ההם, הסופרים שהתייצבו על דרך זאת והביטו על כל השאלה הגדולה של החיים משפופרת אחת של תיקונים, החלו לאט לאט להעמיק חדור במבטיהם, עמדו והביטו במשך הזמן על כל מעשיהם ועל התעמולה הרבה שעמדו ונצחו עליה ברגש של מוסר כליות וחרטה שבלב. אז נפקחו עיניהם לראות את הסתירה והניגוד אשר בין שאיפותיהם והכירו טעותם ואת האור המתעה שהולכים שולל. אז החלה תקופת התיקונים להתקרב לאט לאט לימי גסיסתה. הלוחמים היותר גדולים שראו בתיקונים בדת ובשנוי חיי העם היהודי משאת נפשם היו הראשונים אשר ירו בה אבן, גם סתמו עליה את הגולל והסירו מעל השלחן הספרותי, ובבואנו היום למלא ולהשלים את כל אותן התביעות מהחיים הממשיכים לזרום אנו צריכים לקחת את פרק ההיסטורי הזה לדוגמא לימודית".

ובאחד הגליונות האחרונים של "המליץ", אותו בטאון שהרבה ללחום ביהדות התורה ובנושאי דגלה כותב י. ל. ניימן (ע"ב גליון 10): "וכיתום הנעזב הזה אשר נפל בעיניו, לחשוב כי נבזה הוא מכל אדם וירכין ראשו לפני שכניו לחקות מעשיהם, כן היינו אנחנו, עד כי רוח עוועים לא עזב אותנו לקרוא תמיד: הרסו את הגדר המבדיל ביניכם ובין העמים, הקשבנו ונמשכנו כבהמה בבקעה אחריהם, הרסנו את גדר היהדות, הסירונו כל רגש קודש מלבנו, אבל האם לא הרענו בזאת לנפשנו, האם לא כרינו באלה שוחה עמוקה להרגנו? אבותינו הכירו בכל עת את מקומם, והיא שעמדה להם בעת דחקם, נסכה בהם האומץ לעמוד בפני טורפים, ועתה כאשר באים עלינו צרות מיד רפתה רוחנו ונפלה ידינו, טעמנו לא עמד בנו עוד ורוחנו נתעה מבלי דעת מה לעשות, הן בזאת שגו אלה אשר יצאו לישע עמם בהשכלה, כי נתעו להאמין אשר מההשכלה תצמח לנו קרניים, ושוב לא יאמרו עוד שונאינו כי עם פרא אנחנו, אשר לא נאבה להשכיל ולהיטיב את מעללינו, אבל בעת משבר, בעת מבחן, אנו רואים כי גם

ההשכלה אינה מועילה ואינה עוזרת לעמנו ביום עברה וזעם, כי השם "יהודי" מעורר את דמו של הרוצח ולא מעשיו של היהודי. יתכן והצלחנו רק לאמת את הנאמר מזמן רב מאד כי ישראל אף על פי שחטא ישראל הוא, גם בעיניו של הגוי הצמא תמיד לדם ונהנה הנאה מרובה מטריפת יהודים חיים".

במאמר אחר כותב י. ל. ניימן "התורה והדת יצרו את היהודי כפי שהכרנו אותו מדור דור, מאז ומתמיד ההשכלה אמרה ליצור יהודי חדש, יפה יותר וחזק יותר, שגבו לא יהיה כפוף ולשונו שגורה בפיו, והנה יצרה ההשכלה קופים, הריפורמה אשר במערב הובילה את הנוהים אחריה לכומרים, להמרת דת, את אשר לא הצליחה חרבם של צוררי ישראל לקצץ באילן החי של עמנו למרות הפרעות והשחיתות הצליחה הריפורמה במתק לשונה ובחלקות שפתה. ההשכלה לא הצליחה יותר, לא עלתה על רעותה, יצאה ממלחמתה וידה על ראשה ובניה אינם, הלכו שבי אחרי זרים..."

רגשי חרטה לא היו נחלת בודדים, ובכל זאת המשיכה הציונית החילונית במסורת ההשכלה, לא למדה כלום. אבות ספרות ההשכלה, הפכו לסמלים, על שמותם רחובות וערים בישראל החדשה, ועל ברכי ספרות זו אמרו לחנך את דור העתיד בישראל, אמרו להקים עם חדש. מנדלי וסמולנסקין, לילינבלום ופרישמן, גורדון וברנדשטטר הפכו לאלילים חדשים, ספריהם החלו לשמש כספרי יסוד של החינוך החילוני. "תורה" זו אמנם לא נקלטה כלל ועיקר, הנוער החילוני לא הלך שבי אחרי פשקווילים בלבוש ספרותי, קלט רק את הרעל שבספרות זו, את הלעג והקלס לכל הקדוש והיקר לנו ואולי דוקא אותו רעל אנטי דתי הוא אשר דירבן את ראשי הציונות החילונית להחזיק בשולי גלימתה הרקובה והבלה של הספרות העברית החדשה.

1.

חמשים שנה אחרי מותו של "אבי ספרות ההשכלה" מנדלי מוכר ספרים, חמשים שנה אחרי שחלפה להלכה תוקפה של תקופה זו עלינו לסכם לעצמנו לפחות את אשר עוללו לעמנו או חזי עט הללו. במרחק מתאים של זמן, אין ספק שנוכל בלי התרגשות לשפוט דף עכור זה בתולדות עמנו.

סר וויליאם גוזס ופראנץ בופ מחברי הפשקוויל בצורת ספר "תורת הגזעים", נחשבים כיום לאבות הנאציזם בעולם שבישרו את תורת רצח עמים, שנים הרבה בטרם עלה אדולף היטלר על הזירה הפוליטית; הוסטון סטיוארד צמברליין, מחבר כתב השנאה רב המלל "יסודות המאה התשע עשרה" נחשב לרבן ומאורן של האנטישמיים המאורגנים מזה מאה שנה ויותר; יוזף ארטור דה גובינו וספרו הארסי "מסע לאי השוויון של גזע אנוש" שימש מורה דרך ומפלס נתיב הטירוף לאדולף היטלר; אלה ויורשיהם, שאדולף שטקר או קארל דירינג, הרמן לאוואט או פאול דה לה גארד, אוטו גאגאו וריכארד וגנר נחשבים בצדק למפלצות נתעבות, לחדלי אדם, למסיתים שפלים ביותר שכל כוחם בליבוי יצרים אפלים ביותר, אין כל חילוקי דעות ומקום לויכוח על חלקם ומקומם בתולדות אנוש, אולם משום מה קשה לנו להשתחרר מההרגשה המעיקה כי גזע היהודים לא הושפל יותר בספרם של גונס ובופ משהושפל בספריו של מנדלי מוכר ספרים. הוסטון צמברליין המשוקץ לא עלה בהסתתו נגד היהודים על פרץ סמולנסקין ושנאתו הארסית ליהודים ולרבנים של יוזף ארטור דה גובינו המנוול שבמנוולים לא עלתה על שנאתו הפראית ומחוסרת הרסן של יהודא לייב גורדון ליהדות ולרבנים נושאי דגלה, ואם קיים בכל זאת הבדל, הרי היא בעובדה ששם של צמברליין או דה גובינו הפך סמל לדראון עולם ואילו שמם של גורדון ומנדלי מו"ס או סמולנסקין מפארים את רחובותיה של ערי ישראל החדשים במדינה שלנו.

כשאמרו אבות אבותינו בדורות קדומים יותר "מהרסיך ומחריביך ממך יצאו", הם הצביעו לעברם של מומרים נתעבים מימי הביניים שהריעו ליהודים יותר מאשר הגוים עצמם. הם הסיתו לפרעות, הם הלשינו בלי הרף, הם הציתו את אש המשטמה נגד היהודים, הם אשר יצרו עלילות לרוב, ידי מומרים היו בפרעות בימי נושאי הצלב וידי מומרים היו ביסוד האינוויזיציה בספרד. בפורטוגל, למשל, הוקמה האנקוויזיציה על ידי הכומר די פירמה שלא היה אלא המומר הנסיך נוניס.

והמומרים הללו, לרוב לא הסיתו לראשונה נגד יהודים אלא נגד דת משה וישראל, נגד הרבנים, נגד ההלכה ונגד התלמוד, ההמשך כבר בא בעצמו. עד כמה שידוע לנו על ספרי הסתה של מומרים בדורות שונים מתוך שמועה, הרי לא היו הספרים הללו שונים מספרי הסתה נגד הדת, הרבנים וההלכה של סופרי ההשכלה. כמוהו כגורדון למשל ועמיתיו דרש המומר יוהן מוואלארדוליד בשני ספרים שפירסם לבטל את מוסד הרבנות בישראל, לחסל את השפעת הרבנים ולאסור את פעולות המלמדים ואז יצאו היהודים "מחושך לאור הנצרות". האם לא טען אותו מומר "שהרבנים פושטים את עורם של היהודים העניים, מחסלים כל חלקה טובה" בדיוק כטיעונו של לילינבלום ואחרים?

הלא הראשון שהצליח להניע את לב השליטים הנוצרים הקשוחים לרדיפת רבנים, לשריפת התלמוד, לאלץ את יהודי רומא לבטל את לימודיהם ולהקשיב להטפות של כמרים, לא היה אלא המומר דונין (ניקולאס) מרושיל. ימים ולילות עמל אצל האפיפיור גריגורי התשיעי עד אשר הפכו לצורר יהודים, שעשה הכל כדי להוריד רבנים מכסאם, לאסרם ולענותם, לשרוף את התלמוד ולסגור בתי תלמוד תורה? אותו דונין הלא קבע כי "היהודים ללא היהדות והדת הם אנשים ככל אנשים" כמוהו כגורדון.

מנדלי לא היה הראשון שהרבה ללעוג ולהתלוצץ על חשבון יהודים רבנים, תורה והלכה, על ידי הסאטירות שלו הגדושות צחוק וליצנות מחיי היהודים והיהדות. קדם לו המומר שלמה לוי מבורגוש, שהפך לפאול די סאנטה מריה ונבחר כארכיבישוף של קרתא-גינה. כמנדלי בשעתו שם המומר ללעג בהומור נשחץ את היהודים "המעריצים כל בעל מום ושוטמים כל יופי, המטפחים גיבנות וכיוצא באלה, שהלכלוך והזוהמה הפכו לפולחן אצלם", האם לא הלך מנדלי מוכר ספרים בעקבותיו, האם לא השמיע את הטענות-מענות הללו?

ואם תוצאות פעולות ההסתה של המומרים היו פרעות דמים וגירושים, אינקוויזיציות והרס הרי שתוצאות פעולות סופרי ההשכלה היו הרס הנשמה היהודית. הריפורם הוביל יהודים להמרה וההשכלה – לאבדן בתהום הנשיה, והשכלה זו שימשה כיסוד מסד, כאבן פינה לצינונות החילונית, עליו אמרו להקים את בנין החילוניות המאורגנת, זו השמאלנית או הימנית, הלאומיות או הסוציאליסטית, בנין זה מה פלא אם עתידו מובטח להתמוטט, להתפורר תוך כדי גרימת נזק שלא יתואר לעמנו.

באים מחנכים ישראליים, חילונים, שאמרו לחנך דור על ברכי הספרות החילונית ושואלים את עצמם, מדוע הנוער אותו חניכנו מחוסר ערכים הנהו, מחוסר כל שרשים, מדוע הוא נופל לזרועות הטמיעה וההתכחשות לעמנו עת הוא רק יוצא מגבולות המדינה, כי הלא הסטודנטים הישראליים היוצאים להשתלמות גרועים במישור זה מהנוער היהודי בחו"ל. בא נשיא ההסתדרות הצינית ד"ר נחום גולדמן ומעלה בראש כל דיונים את בעיית ההתבוללות והטמיעה האוכלת בכל צפורני הגוף היהודי הפזור בתפוצה, הוא וחבריו מחפשים תרופות ותולים את הקולר בהנחות שוא מוטעות, מסרבים עדיין עד היום לראות את העובדות כמו שהן, כי על כן הושתתה כל תנועתם על אדני החילוניות שינקו את תוכנה מההשכלה, יורשת הריפורמה שלא היתה אלא ממשיכה נאמנה של מסורת הבגידה, הכחש בעמנו, בצפור נפשו ובנשמתו, בתוכנו הפנימי וביעדו האמיתי.

חמשים שנה למותו של אבי הספרות העברית החדשה, ספרות ההשכלה, הוא ללא ספק הזמן המתאים ביותר לחשבון שלנו, של האומה כולה, של הכלל ופרט, עם ספרות זו תוכנה ונושאי דגלה.

המודיע. י"א טבת תשכ"ח

להוספה לרשימת התפוצה
נא שילחו את המילה "הוספה"
לתיבת המייל "נר לדוד" – nerledovid@gmail.com